

93. Դեմետրի Կարապետեան 1909—1917

Ծն. Ն. Զուլայում 1909 թ. Սկզբ. կրթութիւնը ստացել է Ն. Զուլայի ծխական դպրոցում: Լազ. ձեմ. լիկէոնում սովորել է 1½ տարի (Պր. Մառի եւ Օրբելիի ժամանակ), յետոյ անցել Մոսկուայի Պետ. Երաժշտանոցը: Նուազում է թաւ ջութակի վրայ: Ներկայիս՝ Թեհրանի Երաժշտանոցի թաւ ջութակի դասատուն է:

94. Գուրգէն Տէր-Մկրտչեան 1909—1916

Իրաւարան: Գործում է Թեհրանում որպէս առեւտրական-արդիւնաբերող: (Ունի կարտոնաժի գործարան:)

95. Միխայէլ Մանգիլեան

Թիֆլիսեցի: Բժիշկ: Վիս. արատաստամանում:

ՀՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՃԱՌՆԵՐ

Լեզուարանութիւնը տարւոյս ապրիլ 16ին, Երեւան, կորսնցուց արդիւնաշատ վաստակաւոր մը յանձին Հ. Յ. Աճառեանի: Բայց ան իրրեւ մէկը բազմավաստակ լեզուարաններէն, կը պահէ իր արժանաւոր տեղը լեզուարանական գիտութեան պատմութեան մէջ:

1. ԿԵՆՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աճառեանի առաջին 35 տարիներու համար ունիմ հետեւեալ կենսագրական գծերը իր իսկ կողմէ գրուած (փակագծի մէջ առնուած թուականները ինձմէ են):

«Հրաչեայ Աճառեան, որդի կօշկակար Յակոբի, ծնաւ 1876 թուի մարտ 8ին Պօլիս՝ Սամաթիոյ Նոր-թաղը: Նախնական կրթութիւնը առաւ Սամաթիոյ Արամեան մասնաւոր վարժարանին մէջ եւ յետոյ թաղային Ս. Սահակեան վարժարանը: Աւարտելէն յետոյ մտաւ Կեղրոնական Վարժարանը (1889), ուրկէ շրջանաւարտ ելաւ 1893ին: Մէկ տարի Կեղրոնականի նախակրթարանին եւ Գատրգիւղի Արամեան վարժարանին մէջ (1893—1894), մէկ տարի ալ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանին մէջ (1894/5) ուսուցչական

պաշտօն վարելէ յետոյ, 1895 թուին գնաց Փարիզ՝ լեզուարանութիւն սովորելու համար: Հետեւեցաւ Սորպոնի (Ecole pratique des Hautes-Etudes) եւ Գոլէթ-տը-Ֆրանսի դասախօսութեանց: Իր գլխաւոր ուսուցիչն եղաւ Ֆրանսացի հայագէտ Meillet, որուն ջերմեանդ հետեւող մը եղաւ այնուհետեւ: 1898 թուին աւարտեց Սորպոնը եւ անցաւ

ՀՐԱՊԵՏՈՒ Ե. ԱՃԱՌՆԵԱՆ †

Սթրազպուրի հետեւելու հայագէտ Հիւլզմանի դասախօսութեանց: Նոյն թուի ամառը՝ կոտորածներու պատճառով չկրնալով վերադառնալ հայրենիք, անցաւ Կովկաս եւ այն օրէն սկսեալ դանազան քաղաքներու մէջ կը վարէ ուսուցչական պաշտօն. այսպէս էլ-միածնի ձեմարանը (1898—1902), Եուզի, թեմական Գարոցը (1902—1904), Թաւրիզի Արամեան Վարժարանը (1904—1906), Նոր-Բայազետի Ծխական դպրոցը (1906—1907) եւ Նոր Նախիջևանի Թեմական Գարոցը» (1907—1918):

1918 ամառը կ'արձանագրուի Հայ Կամաւորներու թուին մէջ, որ կը մեկնէր Նոր Նախիջևանէն Կովկասեան ճակատ: Նորակազմ բանակը ձեւորման քայլերով կը հասնի Նոփրասիսի, երբ կը հռչակուի զինադադարը: Կը ցրուի բանակը: Աճառեան մեծ զրկումներով ապաստանարան կը գտնէ Պարսկաստան: 1918—1919 ուսումնական տարւոյն կը պաշտօնավարէ Թեհրանի Հայոց վարժարանին մէջ: 1920, նոյեմբեր 26ին կը գրէր ինձ թաւրիգէն. «Յս ալ երկրէ երկիր ինկայ. ամէն

ինչս կողոպտուեցաւ. զրազարանս մնաց Ռուստով եւ չեմ գիտեր, թէ ո՞րք է թէ այրուած. մինակ ձեռագիր աշխատութիւններս կրցայ փախցնել. ուրիշ ամէն բան կորսնցուցի. Տէր ետ, Տէր էտ»:

1923ին կը հրաւիրուի Հայկական Համարսարանէն Երեւան իրրեւ ուսուցչակետ Լեզուարանութեան: 1935ին կ'անուանուի «Հայկական Հանրապետութեան Գիտութեանց Վաստակաւոր Գործիչ»: Չեխոսլովակիայի Ակադեմիայի Արեւելեան Բաժնին Թղթակից անդամ. 1943ին «Հայկական Հանրապետութեան Գիտութեանց Ակադեմիայի իսկական անդամ» եւ «Սովետական լեզուարանութեան իսկական ներկայացուցիչ»:

1925ին, յունիս 20ին կը կորսնցնէ իր կինը Տիկին Արուսեակ, որ եղած էր իրեն աշխատակից արտագրութիւններով:

1932 նոյեմբերին կը հիւանդանայ ծանրապէս. 1933 յունուար 10ին կը հաղորդէր ինձ. «... վրայ հասաւ բաւական ծանր հիւանդութիւն մը: Երկու շաբաթ տունը պատկիլէ յետոյ ինձ հիւանդանոց փոխադրեցին: Երկու շաբաթ ալ հոն պառկեցայ եւ դուրս եկայ այցելու հիւանդ լինելու պայմանով: Հիւսալաւ եմ, ապաքինեալ, բայց ոչ լիովին կազդուրեալ»: Կը ցաւէր, որ այս պատճառաւ Արմատական Բառարանին Զ. հատորի հրատարակութիւնը երկու ամսոյ յապաղում կրած էր. ի գլուխ ելած «1932, դեկտ. 21, Ժ. 10 եր(եկոյեան)»:

1936ին կ'ամուսնանայ Օր. Սոֆիայի հետ: Կ'որդեգրէ դուստր մը Քնարիկ անուն, որ կը խոստանայ հետեւորդ մ'ըլլալ իր հօր լեզուարանական ուսմանց մէջ:

Աճառեան կը շարունակէ իր դասախօսութիւնները մինչեւ մահը:

Վաղուց դադրեցուցած էր Աճառեան իր մեղրագործ գործունէութիւնը. լի էր իր փեթակը մեղրով: Կը մնար անտիպ ստեղծագործութիւնները վերջին սրբագրութեամբ հրատարակ հանել: Պահած էր ան իր կորովը. 1924էն սկսեալ ետեւէ ետեւ լոյս տեսան իր աշխատասիրութիւնները, նախ ապակետիպ եւ ապա տպագիր: Մամուլի տակն էր Համեմատական Քերականութեան Բ. հատորը, երբ հասաւ իրեն մահը, 77 տարեկան հասակին. ան գոցեց ապրիլ 16ին առ յաւետ պրպտող աչքերը, որոնք արդէն սկսած էին կորսնցնել արեւի լոյսը:

Նկարագիրը:

Աճառեան ծնունդն էր խոնարհ յարկի: Հայրը համեստ կօշկակար մը, իր արհեստով կը հայթայթէր 6 անդամէ բաղկացած ընտանիքը: Զոհողութիւնը, գոր կ'ընէր զաւակներու կրթութեան, վեր էր իր ոյժերէն: Հրաչեայ փոքր հասակէն ընտելացաւ սակաւապետութեան: Ան ի բնէ մտացի, ընդունակ ուսմանց, օժտուած ջանասիրութեամբ՝ կատարեց յաջողութեամբ դպրոցական ընթացքը տարրականէն մինչեւ միջնակարգը: Գարոցական սեղանի առջեւ երեւան բերաւ ան իր վաղահաս խելամտութիւնը, ընդունակութիւնը լեզուներ սորվելու, լեզուարանական ուսմանց հետաքրքրութիւնն եւ բանասիրական պարագմունքներու բերումը:

Վեշտասանամեայ աւարտած Վարժարանը՝ կը բազմի ան ուսուցչական աթոռ, 18ամեայ կը հրաւիրուի Սանասարեան Վարժարան իրրեւ ուսուցիչ: Այս պաշտօնի մէջ տեսանք մենք զինքը մինչեւ 1920 մերթ ծխական եւ մերթ միջնակարգ դպրոցներու եւ վարժարաններու մէջ: Ան վարեց այս պաշտօնը առաւելապէս իրրեւ ապրուստի միջոց: Որովհետեւ չունեցաւ ան հովանաւոր մը, որ զնահատէր իր աշխատութիւնները եւ նութագէս նպաստէր վաստակաւորին:

Եթէ աչքի առաջ բերենք Աճառեանի տպագիր եւ անտիպ ստեղծագործութիւններու ցանկը, ստուգիւ պիտի գարմանանք, թէ ինչպէս ի գլուխ հանեց զանոնք իր կեանքի այնքան աննպաստ պայմաններուն մէջ:

Աճառեան թողուած իր ոյժերուն. աննկուն կամքն էր, որ կը մղէր զինքը դէպի նպատակ, առանց վարանելու խոչնդոտներու առաջ: Ան մտադրած էր ըլլալ լեզուարան:

Ուսանելու համար լեզուագիտութիւն ուղեւորեցաւ Պարիս. գտաւ ինքզինքը անտեսական տաղնապի առաջ. չընկճեցաւ. հնարագէտ, առաւ կողովիկ մը թեւին տակ վաճառելու երեկոնները անցորդներուն շամիլ եւ պիտակ. այնպէս կը հայթայթէր երկրորդ օրուան առօրեակը. յանձն առաւ մասնաւոր դասեր, գրական սպասարկութիւններ, հոգալու համարսարանական ծախքերը. սէզ հայորդին չկարկաւեց մէկուն ձեռք ողորմութիւն խընդրելու: Աճառեան միակ բարեկամ մ'ունեցաւ այդ տարիներուն յանձին իր ուսուցչակետին A. Meillet ի, որուն է վկայութիւնս. «Յս, որ գլտեմ, թէ որպիսի կամք, կ'ուզեմ ըսել որ»

պիտի՝ հերոսութիւն ունեցաւ ան իր գիտական կրթութիւնը ձեռք բերելու համար, եւ թէ որպիսի՝ նիւթական ու բարոյական սոցիալական մէջ յառաջ տարաւ երկար տարիներ երբեք չյոգնող յարատեւութեամբ իր քննութիւնները, որոնք քիչ քաջալերուեցան, պարտք կը համարիմ ըսել այս տեղ, թէ որպիսի հիացմունք ունիմ ոչ միայն իր գիտութեան, իր աշխատանքի հազուադիւտ կարողութեան, այլ եւ իր նկարագրի վրայ»:

Ան հասաւ իր նպատակին. խնայած լուսմաները չբաւեցին վերադարձին համար: Աւարտեց համալսարանական ընթացքը: Բայց պիտի անցնէր դեռ երկրորդ փորձանք. «Աճառեան ուղեւորում է էջմիածին: Մի ամբողջ ողիսական է նրա ճանապարհորդութիւնը: Սթրասբուրգից մինչեւ էջմիածին: Նիւթական ամէնամասնական վիճակում, նա իւրաքանչիւր կայարանում կամ ճանապարհի իւրաքանչիւր քաղաքում, զգում է փողազուրկ ուսանողի ծանր դրութիւնը: Էջմիածնում սկզբում նրան ընդունում են շատ անտարբեր, նոյն իսկ որոշ արհամարհանքով. սակայն երբ մօտիկից ծանօթանում են նրա ուժերին, նշանակում են Գէորգեան ձեռարանի թիւրքերէն լեզուի դասատու» (Գ. Ստեփանեան):

Աճառեան երբ առաջին անգամ իբրեւ ուսուցիչ ոտք դրած էր Մեծ Հայոց սահմանը (1894), խոնարհած էր գետին եւ կարօտով հայ հողը համբուրած: Այժմ ոչ նուազ կարօտով հայ միջնաշխարհը կու գար իբրեւ համալսարանական շրջանաւարտ: Ան չէր կրնար յուսալ թէ հոն Բարձրագոյն Գաբոյ պիտի գտնէր դասախօսելու լեզուարանութիւն: Թէ էջմիածին եւ թէ այլուր առաջարկուեցաւ իրեն ուսուցանել օտար լեզուներ, թուրքերէն, Ֆրանսերէն եւ այլն: Իր փափագն էր ապրիլ հայ միջնաշխարհի մէջ եւ լռիկ գրադիլ իր նախասիրած ուսումնական պրպտել գրադարանները, հաւաքել նիւթեր իր Բառարանին համար, ապրիլ հայ ժողովուրդին մէջ, ուսումնասիրել կենդանի գաւառաբարբառները: Անխոնջ հաւաքող էր. հանձարեղ դասաւորող հաւաքած ատղձերու եւ խղճամիտ ուսումնասիրող: Ինքն էր յղացած իր աշխատասիրութիւններու ծրագիրը, կերպն եւ եղանակը: Կը սիրէր ուսումնասիրել մէն մի նիւթ սպառիչ կատարելութեամբ: Կը թուէր թէ կղզիացած էր ան իր մէջը. բայց թղթակցութեան մէջ էր արտաքին աշխարհի

հետ, հետամուտ ծանօթանալու այն գրական-լեզուարանական նորութիւններու հետ, որոնք լոյս կը տեսնէին ներքնասահման եւ արտասահման:

Աչքի կը զարնեն իր կենսագրութեան մէջ անվերջ տեղափոխութիւնները: Աճառեան կը ձգտէր պաշտօնավարել այլ եւ այլ հայ կենդրոններու մէջ ընդարձակելու իր աշխարհայեացքը, ծանօթանալու հին եւ նոր գիրքերու, հայ ժողովուրդի զանազան խաւերու եւ գաւառաբարբառներու: Կը կարգար ամէն գիրք, կարեւոր եւ անկարեւոր. իր որոնումն էր ի յայտ բերել նոր բառ. խօսակցութեան մէջ կը մտնէր գաւառացիներու հետ, որսալու անոնց բերեղ բառ, կամ բառի նոր հնչում եւ կամ նոր առում:

Բայց բառի եւ բանի այս սիրահար որսորդը ունէր եւ իր գարմանալի idée fixe: Իր լեզուագիտական պրպտումները սահմանափակած էր տպագիր գրութիւններու եւ ժողովրդական կենդանի բարբառին մէջ: Ձեռագիրները կը մնային յայնկոյս Ռուբիկոսի: Ան ձեռքէ անցուցած էր էջմիածնի ձեռագիրները, ցուցակագրած էր բազմաթիւ ձեռագիրներ, բայց ոչ մէկ ձեռագրէ չէ օգտուած իր Բառարանին համար: Կը սպասուէր սակայն, որ օգտուած ըլլար ան այն ձեռագիր բառարաններէն, որոնցմէ մէկէ աւելի օրինակներ գոյութիւն ունէին էջմիածնի եւ այլ Մատենադարաններու մէջ: Սկզբունքի մարդ էր Աճառեան. ան կը խորհէր. կամ բոլոր ձեռագիրները կարդալ, որ անկարելի էր, եւ կամ բնաւ ձեռք չտալ ձեռագիրներու, որ կարելի էր: Բայց մենք գիտենք, որ ան ամէն տպագիր գիրք ալ չէր կրցած կարդալ, նաեւ ինչ ինչ կարեւորներ:

Աճառեան միայն առանձին ստեղծեց հոյակապ գործեր: Տարակոյս չկայ թէ անոնք լուսագոյն պայմաններու մէջ աւելի կատարել պիտի ըլլային: Ան պէտք ունէր հովանաւորի մը, որ հայթայթէր իրեն միջոցներ շրջելու հայ գաւառներ, այցելելու կարեւոր կենդրոններ, տեղոյն վրայ ուսումնասիրելու համար գաւառաբարբառները, լայնագոյն օգտուելու համար մատենադարաններէ: Եւ ի վերջոյ տպագրութեան յանձնելու համար իր աշխատասիրութիւնները: Ան չունեցաւ այդ հովանաւորը: Ո՛րքան տառապեցաւ վաստակաւորը, քանի՛ դուռ գարկաւ գտնելու համար հրատարակիչ մը իր Արմատական Բառարանին: «Ի վերջոյ հարկա-

գրուեցայ, ըսաւ ինձ Աճառեան, անձամբ ձեռարկել աշխատասիրութիւններու տպագրութեան ապակետիցով, զոր սիրայօժար տրամագրած է ինձ Պետ. Համալսարանը»: Տպագրեց Նոր Նախիջևանի եւ Մարաղայի բարբառները (50ական օրինակ): 1924ին սկսաւ Արմատական Բառարանի տպագրութեան: Տպագրուած էր Ա. հատորին կէսը, երբ յանձնատաւ Պետ. Համալսարանի վարչութիւնը իր հաշուին շարունակել, հեղինակին գրչութեամբ եւ Համալսարանի ապակետիցով: Այնուհետեւ Համալսարանի հովանաւորութեան տակ լոյս տեսան հեղինակին եւ այլ գործերը ընտիր տպագրութեամբ:

Ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, Հ. Ս. Տէրվիչեանի աշակերտը, որ Մ. Գարագաշեանէ ուսած էր դասական հայերէն լեզուն, մտերիմ յարաբերութեան մէջ ապրեցաւ Վիեննայի եւ Վենետիկի Միթիթարեանց հետ իր պատանի հասակէն սկսեալ. որոնք հիւրընկալեցին սիրով նոր բանասէրի եւ նոր լեզուարանի գրական առաջին փորձերը իրենց Ուսումնաթիւթերուն մէջ եւ ամէն կերպ քաջալերեցին: Հ. Յ. Տաշեան գնահատեց արժանապէս երիտասարդ լեզուագէտին առաջին աշխատանքները թէ հրատարակաւ եւ թէ մտերմական թղթակցութիւններով: Հ. Գ. Գալցմբեարեան խոստացած էր անոր Սանասարեան Վարժարանի ձեռագրաց ցուցակը առանձին հատորով ալ տպագրել: 26 հոկտ. 1913 կը գրէր ինձ Աճառեան Նոր-Նախիջևանէն. «Մի մոռնաք որ ես ալ օտար մը չեմ. 1896 թուին ի վեր Հանդիսի մէջ եմ Վիեննական ո՛ր հայրը որ տեսած եմ, զիս իրենցմէ յորջորջած է. վկայ թող ըլլան Պօլսոյ Վիեննական վանքի պատուական հայերը (մանաւանդ պատկառելին, իմ յաւէտ սիրելին Հ. Թոմաս Կետիկեանը), որոնք շարունակ կը հրաւիրէին զիս այս ամառ իրենց վանքը, զիւրութիւն կու տային ինձ աշխատելու, ուղածիս պէս օգտուելու իրենց մատենադարանին եւ այլն, ու զիս իրենց մարդը կը կոչէին»: Իսկ 26 նոյ. 1920 (հ. տ.) Թաւրիզէն կը գրէր. «Վեց տարի է որ գրական յարաբերութիւննիս ընդհատուած է. մինչեւ հիմայ ամենեւին տեղեկութիւն չունէի Ձեր մասին. վերջերս Փարիզէն նամակ մը ստացայ, ուր Meillet կը յայտնէր, թէ Հ. Տաշեան հրատարակած է իր մեծածաւալ մէկ

աշխատութիւնը: Այս կէտը ինձի շատ ուրախացուց՝ մտածել տարով թէ Միարանութեան հին պատուական գործունէութիւնը վերսկսած է:

«Յոյս ունիմ որ նամակս ստանալէ յետոյ երկտող մը կը գրէք ինձ եւ կը յայտնէք Միարանութեան որպիսութիւնը. ի՞նչ եղաւ Հանդէս Ամսօրեան»:

Երկար տարիներ ապրած եմ Աճառեանի հետ թղթակցութեան մէջ. առաջին տեսութիւնս իրեն հետ տեղի ունեցաւ 1924 հոկտեմբերին Երեւան: Այնուհետեւ յաճախ կը տեսնուէինք մինչեւ 1928 ապրիլ: Երեւան պարգեւած էր իրեն ոչ միայն նիւթական, այլ եւ բարոյական աշխոյժ:

Օր մը, Երեւան գտնուած առաջին տարւոյս, դարձաւ ինձ եւ ըսաւ մտերմօրէն. Եթէ զրամի պէտք ունենաս, ըսէ ինձի. էր ժամանակ մը, երբ չունէի. այժմ ունիմ»: Ուրիշ անգամ մը ըսաւ զուարթաբար. «Հաճելի էր Ձեզ անշուշտ Հ. Յ. Անտառեան ստորագրութիւնս «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ: «Ի հարկէ, պատասխանեցի, Հայր Յ. Աճառեան, անգամ Միթիթարեան Միարանութեան!»:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ
1. Բանասէրը:

Աշխոյժ պատանին, որ որոշած էր հետեւել լեզուագիտութեան, ունեցած էր իր մէջ միտում, պարապելու նաեւ «բանասիրութեան», յատկապէս մատենադրական ուսումնասիրութիւններու: Տակաւին աշակերտ կենդրոնականին, Մ. Գարագաշեանի առաջնորդութեամբ միջնադաս եղած էր մատենադրական քննութիւններու: Այդ աշակերտական շարագրութիւնները, գնահատուած ուսուցիչէն, փորձեց ապա հրատարակել իրեւ մատենադրական աշխատանքներ: Հետեւելով «Հանդէս Ամսօրեայ»ի հմտացած էր Ձեռագրաց ցուցակագրութեան, եւ առաջին փորձն ըրած Սանասարեան Վարժարանի ձեռագիրներու վրայ. այս Յուցակագրութիւնը սկսած է հրատարակուիլ Հանդ. Ամս.ի մէջ 1896 Յունուարին:

Նոյն տարւոյն կ'ուղարկէ Հանդ. Ամս.ի խմբագրութեան յօդուած մը. «Քննութիւն հայ մատենագիրներու վրայ: Ա. Մատթէոս Ուսայեցի» հետեւեալ նամակով.

1896 յունվար 7/19 Փարիզ:

Գերապատիւ Հայր Խմբագիր,

Խորին շնորհակալութիւնս կը մատուցանեմ Ձեզ հրատարակութեանն համար Սանասարեան Վարժարանի ձեռագրաց քննութեանս՝ զոր անցեալ տարի զրկած էի Կարնէն բազմաշխատ խմբագրութեանդ:

Այս տարի՝ որ եկած եմ ի Փարիզ յառաջ տանելու համար լեզուաբանական ու բանասիրական ուսումներս, կը զրկեմ Ձեզ նոր շարք մը յօդուածներու՝ հայ մատենագրաց անձին եւ ժամանակին վրայ:

Աւելորդ է գրել Ձեզ թէ որքան կարեւոր է բանասիրութեան մէջ ի ձեռն ունենալ իւրաքանչիւր մատենագրի աշխատութեանց ճշգրտոյն եւ հաստատ թուականը. ուստի յուսով եմ թէ պիտի հրատարակէք սոյն աշխատութիւնս, այս առաջին յօդուածէս սկսելով՝ որու յաջորդ յօդուածները պիտի զրկեմ յետ ասոր հրատարակութեան:

Պարտ է ինձ աւելցնել նաեւ թէ մատենագիրներու համար չեմ հետեւի ժամանակագրական կարգի, այլ կը գրեմ ա՛յն կարգով որ յարմարագոյն է ի դիւրութիւն քննութեանցս:

Մնամ
Խ. Մ.

Հ. Յ. Աճառեան
5 rue des Carmes
Paris

Յօդուածը տպագրութեան յարմար չի գտներ Խմբագրութիւնը. որուն հետեւութեամբ կը հրատարակ Աճառեան ուղարկել «յաջորդ յօդուածները»: 1897ին Բագմավէպ հրատարակեց իր գրչէն Մ. Կաղանկատուացոյ Պատմութեան քննութիւնը: «Այս յօդուածը, կը գրէ Աճառեան, աշակերտական շարագրութիւն էր՝ գրված իմ ուսուցիչ Ա. Մ. Գարագաշեանի խնդրանք 1892 թ. Կեղրոնական վարժարանում եւ ապա անփոփոխ տպված... (1897) մայիս 10 թվականով» (Անձնանունների Բառարան, Գ., էջ 438):

Բանասիրական մարզին կը պատկանին Սանասարեան Վարժարանի, Թաւրիզի, Թեհրանի եւ Նոր-Բայազիտի ձեռագիրներու ցուցակագրութիւնները, «Հայոց Նոր Վկաները», Հայոց գիրը հանդերձ աղբերաց քննութեամբ եւ Ս. Մեսրոպի վարքով. Եզնիկի նորագիւտ ձեռագիրը, Նոր Բառեր եւ Սրբագրութիւններ. եւ այլ մանր գրութիւններ: Այս տեղ

կրնանք յիշել նաեւ Հայոց նոր գրականութեան պատմութիւնը, լոյս տեսած երեք պրակներով: Աճառեան ձեռնարկած էր լիակատար հաւաքում մը կատարելու հայ գանձարաններու եւ տաղարաններու: Այս հաւաքածոյքի ընդարձակ երկու հատորները, օրինակութեամբ իր եւ իր կնոջ Տիկին Արուսեակի նուիրեց 1926ին Վիեննական Միւխթեան Մատենադարանին:

Աճառեան խղճամիտ բանասէր մըն էր, ուշադիր բնագիրներու ճշգրիտ հրատարակութեան, որոնց կցած է սրամիտ դիտողութիւններ:

Աճառեան «ունի նոյնպէս զուտ գրական փորձեր. «Կայծոռիկ» ստորագրութեամբ, լոյս տեսած Բիւրակնի մէջ: Իր անտիպ գործերու շարքին ցոյց տուած էր ինձ ընդարձակ հատոր մը, որ Դիւցազներգութիւն մըն էր, ոտանաւոր չափով: Այդ շարքին մէջ էր նաեւ հատոր մը՝ Հայոց Պատմութիւն տիեզերական պատմութեան մէջ եւ Պատմութիւն Հայոց զաղթականութեան:

2. Լեզուաբանք:

Աճառեան ծնած էր լեզուաբանական ուսմանց համար: Վարդաճաս պատանին, կանուխէն զգաց իր մէջը այդ կոչումը: Աշակերտական շրջանին ձեռք բերաւ արեւելեան եւ արեւմտեան գրական կենդանի լեզուներու հմտութիւնը: Մայրենի լեզուին սիրահար՝ կը հետաքրքրուի անոր ծագումին պատմութեամբ. կը կազմէ ինքնարեւարար հայ արմատական բառերու բառացանկ (1891), որ 50 էջէ կը բաղկանար: Կը լսէ հայ գաւառաբարբառներու գոյութեան մասին, կը ձեռնարկէ Կ. Պոլսոյ բարբառին ուսումնասիրութեան համար նիւթեր հաւաքել անգիր բարբառէն: Կ. Պոլսոյ հրապարակի վրայ կը ծանօթանայ Լագերու հետ, կը հետաքրքրուի անոնց լեզուով, կ'ուսանի եւ կը կազմէ լագերէնի բառարան մը: Կորովը, զոր ունէր, մղում կու տար իրեն յառաջ նկրտելու:

«Իմ երկու բազմերախտ ուսուցիչներն՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի եւ Մատթիա Գարագաշեանի առաջնորդութեամբ ծանօթանալով լեզուաբանութեան տարրական տեղեկութեանց, օգտուելով մանաւանդ Հ. Ս. Տէրվիշեանի Հնդեւրոպական նախալեզու անուն աշխատութիւնից, որ իմ առաջին ուսուցիչս է եղած գիտական լեզուաբանութեան մէջ,

երկրորդ անգամ ձեռնարկեցի աւելի ընդարձակ մի գործ (Արմատական Բառարան), պատրաստելու»: որ կ'ունենայ 300 էջ (10 մարտ 1895, Կարին):

Ինքնոյ լեզուաբանս երբ Պարիս հասաւ «յառաջ տանելու լեզուաբանական եւ բանասիրական ուսումները», իր անութիւն տակ ունէր ի մէջ այլոց հայերէն արմատական բառարանս եւ Լագերէն բառագիրը: Այն նախնական ծանօթութիւնները լեզուաբանութեան մասին, զորոնք ամբարած էր, մեծապէս նպաստեցին իրեն օգտակարապէս հետեւելու Սորբոնի դասախօսութիւններուն: Այս տեղ իր ուսուցչապետն եղաւ A. Meillet, որ շուտով ճանչցաւ քանամեայ երիտասարդին կարողութիւնները. առաւ իր առաջնորդութեան տակ, միանգամայն կնքեց անոր հետ սերտ բարեկամութիւն: Ուսանողութեան չորս տարիները, զորոնք անցուց ան Պարիս ամենանպաստ պայմաններու մէջ, օգտագործեց ոչ միայն հետեւելու Սորբոնի դասախօսութիւններու, ուսանելու հին արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներ եւ պատրաստելու իր քննաձառը, այլ հաւաքելու նիւթեր հայ լեզուաբանութեան, յատկապէս իր արմատական Բառարանին համար: 1895—1897ին լոյս տեսած էր Հիւրճմանի Քերականութիւնը: 1902ին, երբ էջմիածին նոր խմբագրութեան ենթարկեց Բառարանը, ստացաւ ան 2080 իսկ 1915ին՝ 3103 էջ ծաւալ:

Պարիս պատեհութիւնն ունեցաւ ծանօթանալու հայերէնագէտ Հ. Հիւրճմանի հետ, որ հրաւիրեց զինքը այցելել նաեւ Ստրասբուրգ ունկնդրելու իր դասախօսութիւններուն: Աճառեան կրցաւ կիսամեակ մը միայն լսել Հիւրճմանի. աւելի երկար զեղերիլ այն լսել չէր ինչ որ տուած իր նիւթական միջոցատեղ թոյլ չէին տուած իր նիւթական միջոցատեղ թէ ներքը: Հեռացաւ ան Եւրոպայէն, յուսով, թէ պիտի յաջողի իրեն վերադառնալ հոն լաւագոյն պայմաններու մէջ: Սակայն չժպտեցաւ իրեն բախտը: Ու մնաց յարատեւ թղթակցութեան մէջ Մէյքի եւ Հիւրճմանի հետ:

Աճառեանի ուսուցիչները՝ Տէրվիշեան, Մէյքի եւ Հիւրճման հետեւող էին հնդեւրոպական լեզուագիտութեան. այսինքն այն բոլոր լեզուները, որոնք կը պատկանին հնդեւրոպական նախարունին, ինչպէս է հայերէնը, պիտի ուսումնասիրուին իրրեւ համացեղ ճիւղեր: Այս գրութեան հետեւող եղաւ նաեւ Աճառեան: Ան իր ուսումնասիրութեան նիւթ առաւ գլխաւորաբար հայ լեզուն անոր բո-

լոր մարզերուն մէջ: Քերականութիւնը, Չայնարանութեամբ եւ Համաձայնութեամբ հանդերձ, Բառամթերքը, ներս առած Անձնանուններն եւ Տեղանունները, գաւառաբարբառներն երկրին եւ զաղթաշխարհին մէջ, եւ վերջապէս լեզուին պատմութիւնը: Մէյքի մի մարզ քննութեան առած է համեմատական ուսումնասիրութեամբ իրրեւ ուրոյն նիւթ ուսման:

Քերականութիւնը ուսումնասիրած է համեմատութեամբ 562 լեզուներու, որ լոյս պիտի տեսնէ 12 հատորի մէջ:

Բառամթերքը տուաւ Արմատական Բառարանի մէջ, որ ապակետիպ հրատարակուած է Ա.—Ձ. հատորներու մէջ, որ ունի նաեւ է. հատոր մ'ալ իրրեւ Յառաջարան-Վերջարան եւ Յաւելուած, լոյս տեսած տպագրութեամբ: Այս տեղ ամփոփած է այն բոլոր արմատական բառերը, զորոնք գտած է հայ հին գրականութեան մէջ: Իւրաքանչիւր բառ յառաջ բերուած է քերականական յատկանիշներով, իմաստի բացատրութեամբ, կոչումներով. ստուգարանութեամբ եւ ստուգարանական փորձերով. նշանակուած է բառերուն գաւառական արտասանութիւնը. ի վերջոյ անոր փոխառութիւնը օտար լեզուներու մէջ: Լեզուաբանական աշխարհին մէջ միակ Բառարանն է այս, որ այսքան մանրամասնութիւններով հրատարակուած է: Ապակետիպ հրատարակութեանս գրչութիւնը հեղինակին գրչէն է: Այս տեղ կատարած է իրմէ 1688 ստուգարանութիւն, որոնցմէ 118 բնիկ հայ բառեր են:

Արմատական Բառարանին մասին գրախօսական մը գրած էի Հանդ. Ամս. 1930, էջ 482—498: Այս առիթով կը գրէր ինձ Աճառեան (9 մայիս 1831, Երեւան):

«Ձեր նամակը (14 մարտի) ստացայ: Հետամուտ էի նախ ձեռք բերելու Ձեր մատենախօսականը. վերջապէս այսօր կարդացի եւ նամակս նոյն թարմ տպաւորութեան տակ է որ կը գրեմ:

Գրած էիք թէ ցաւած եմ արդեօք Ձեր նկատողութեանց համար. ի՞նչպէս կարելի էր այդ տեսակ հարց տալ. այնպէս սրտագին եւ հոգեբուրդ արտայայտութեանց համար ի՞նչպէս կրնայի ցաւել: Ո՛չ թէ ցաւել, այլ ամօթի զղացմունքով համակուցայ եւ աչքերս լեցուեցան, երբ կարդացի Ձեր սովորականէն շատ աւելի բարձր գովասանքները, որոնց մէկ մասը կը վերագրեմ Ձեր անձնա-

կան ծանոթութեան. որովհետեւ ուրիշ է անձնապէս ծանոթանալ մէկուն աշխատանքին, ուրիշ է հետուից հետու: Գուր երկուքն ալ եղաք եւ տեսաք:

Գալով այն քանի մը դիտողութեանց, որ ըրած էք, փոխանակ ինձի ցաւեցնելու, առիթ պիտի տան ինձի աւելի խորամուխ ըլլալու քննութեանց մէջ եւ հասնելու աւելի կատարելուն: Չկայ գործ մը, որ ինքն իր մէջ կատարելալ ըլլայ: Եւ ես ամէնքէն աւելի լաւ գիտեմ աշխատութեանս պակասները: Բայց կատարելագոյնին հասնելու համար միայն մի միջոց կար, ըլլալ Վիեննայի Միթիթարեանց Մատենադարանին առընթեր: Եւ այս էր իմ ծրագիրս ու նպատակս 1900 թուէն ի վեր: Միայն կ'ուզէի ինչքան հայկական կարեւոր կեդրոն կայ, պտտիլ, տեսնել, հաւաքել եւ յետոյ անցնիլ Վիեննա, հոն լրացնելու համար մնացած պակասը: Բայց որքան որ առաջին մասը յաջողութեամբ լրացուցի, երկրորդ մասը անկարելի եղաւ: Չկրցայ Վիեննա գալ: Եւ աւելի երկար սպասել աշխատութեանս սպառնալիքներէն: Բարեբախտաբար զիրքը ապակետիկ է եւ օր մը, երբ ամբողջ օրինակները կ'սպասին (միայն 150 օր. մնաց ծախու), անշուշտ աւելի հմուտ մէկը պիտի գտնուի, որ նորէն մշակէ աշխատութիւնը եւ թերեւս իմ մահուանէս յետոյ սպազորութեամբ լոյս ընծայէ»:

բ. Անճանալիքներ թառարան: Այս տեղ հաւաքած է այն ամէն անձնանունները, զորոնք կրած են հայ երկուսն անհատներ յընթացս դարերու եւ յիշուած են հայ եւ օտար գրականութեան եւ արձանագրութիւններու մէջ: Իւրաքանչիւր անուն ստուգարանուած է եւ դասակարգուած այրուբնական կարգով, ժամանակագրորէն եւ ազգութենէն մատնանշուով: Ինձ մատչելի են Ա.—Գ. հատորները:

գ. Տեղանուններու թառարան. որ լոյս չէ տեսած տակաւին:

դ. Լրակատար Քերականութիւն Հայոց լեզուի, համեմատութեամբ 562 լեզուներու, որ պիտի հրատարակուի 12 հատորներու մէջ. ունիմ աչքի առաջ Ա. հատորը՝ Ածականներ: Աշխատութիւնս նորութիւն մըն է լեզուարանական գրականութեան մէջ:

ե. Պատմութիւն Հայոց լեզուի, լոյս տեսած երկու հատորով:

զ. Ուսումնասիրութիւն հայ գաւառաբարբառներու: Պատանի հասակին մէջ էր ան

տակաւին, երբ հետաքրքրուեցաւ հայ գաւառաբարբառներով. 1898ին հրատարակեց Քննութիւնն Ասլանբէգի բարբառի, որ առաջին զիրքն էր «Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան» շարքին: 1909ին տուաւ «Classification des dialectes arméniens» եւ 1911ին Հայ բարբառագիտութիւնը: Իր մենագրութիւնները հայ բարբառներու քննութեան սկսան լոյս տեսնել առանձին հատորներով 1924—1953 տարիներուն:

է. Հայերէն գաւառակալ թառարան. աշխատութիւնս առաջարկած էր Քանանեան մրցանակարաշխութեան եւ արժանացած մրցանակի: Կ. Կոստանեան, Լազարեան ձեմարանի վարիչը, առանց հարցնելու հեղինակին հաւանութիւնը՝ տուած է տպագրութեան (1913). որուն համար յայտնած է Աճառեան իր Թճճութիւնը, վասն զի նախնական օրինակը ընդարձակած էր աւելի քան 1000 նոր բառերով: Իր փափաղն էր տեսնել Թառարանիս Բ. տպագրութիւնը:

Այս Թառարանին կազմիչ մասերն են. ա. Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր Կ. Պոսոյ բարբառին մէջ:

բ. Եւրոպական լեզուներէ փոխառեալ բառեր:

Աճառեան տրամադիր էր յօրինել նաեւ աշխարհարաւ հայերէնի Թառարան մը Petit Larousse illustré ոճով. զոր առաջարկած էր իրեն Մ. Պալեան: Ան սկսած էր արդէն տեսնել պատրաստութիւններ. բայց Պալեան ես առած էր իր խոստումը:

Ստորեւ կու տամ Հ. Աճառեանի յօդուածներու եւ գիրքերու ցուցակը ժամանակագրական կարգով. որքան անոնք մատչելի եղած են ինձ եւ կամ հասած ծանօթութեանս:

ՅՈՒՅԱԿ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

1. Քանի մը դիտողութիւնք [ի մասին Եղիշէի եւ Փաւստոսի]: Հանդէս Ամսօրեայ 9 (1895) 231—232:
2. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մանասրեան Վարժարանի ի Կարին = Katalog der armenischen Handschriften in der Bibliothek des Sanasarian-Institutes zu Erzerum. Հանդ. Ամս. 10 (1896)—11 (1897): Արտատպուած՝ Վիեննա 1900, 4°, էջ 14 + 37:
3. Հայկականք: Բազմակէտ 55 (1897) 169—171, 259—261, 398—399. 56 (1898) 370—372:
4. Մովսէս Կաղանկատուացի. քննութիւն անոր գրութեան ժամանակին վրայ: ԲՉՄ. 55 (1897) 370—374:

5. Անուանք հայկական ամսոց: ԲՉՄ. 55 (1897) 391—394:
6. Քննութիւն եւ համեմատութիւն գլխունցի ականդական պատմութեան մը: Գողին պատմութիւնը: ԲՉՄ. 55 (1897) 467—473:
7. Etude sur la langue laze. Mémoires de la Société de linguistique de Paris (= MSL) 10 (1897) 145—160, 228—240, 364—401, 405—448. Extrait Paris 1899, p. 110.
8. Croissements de mots en arménien. MSL 10 (1898) 324.
9. Չայնարանութիւն (Lautlehre) հայերէնից փոխառեալ վրացերէն բառերի: Արարատ 32 (1898) 309—315, 365—371:
10. Պատարալ բառի մասին: Արարատ 32 (1898) 485—486:
11. Հայ լեզուի ե, է, Ո, Օ գրերուն արտասանութիւնը: ԲՉՄ. 56 (1898) 220—227:
12. Հայ լեզուի ուսուցման եղանակը յԱրեւմուտ: ԲՉՄ. 56 (1898) 317—321: Արտատպուած՝ Նոր Գար 1898, թ. 180:
13. Ուսումնասիրութիւններ հայկական դատարանութեան. Ա. Քննութիւն Ասլանբէգի բարբառի: ԲՉՄ. 56 (1898) 31—35, 83—88: Արտատպուած՝ Վենետիկ 1898, էջ 46:
14. Grégoire de Toursի մէկ զլիտուն վերայ. Արեւելքի պատմութեան մասին: Արարատ 32 (1898) 515—518:
15. Լեզուի հոգեբանութիւնը: Բիւրակն 16 (1898) 547—548, 642—644, 661—662, 852—854, 884—887. 17 (1899), 193—195, 225—227, 277—278:
16. Հայերէն փոխառեալ բառեր ու կոչ մը դաւառացի բանահաւաքներուն: Բիւրակն 16 (1898) 385—387:
17. Հայերէնի ներգաղանկութեան աստիճանը թուարանական հաշուով: Բանասէր 1 (1899) 67—73: Ուսան 1912, էջ 272—288:
18. Հաշուական կարողութեան զարգացումը մարդոց եւ լեզուաց մէջ: Արարատ 32 (1899) 199—200, 239—241, 302—303:
19. Ուսումնասիրութիւններ հայի. Բարբառախօսութեան. Բ. Քննութիւն Սուչաւայի բարբառին: ԲՉՄ. 57 (1899) 112—114, 218—220, 325—327, 516—519, 557—560 (անաւարտ մնացած):
20. Ուսումն. հայի. Բարբառախօսութեան. Գ. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին: Արարատ 30 (1899) 394, 453. 31 (1900) 26, 73, 190, 411, 529, 612. 32 (1901) 236, 310, 368—375: Արտատպ. Վաղարշապատ 1899—1901, էջ 198: Քննութեան Փրանսերէն ամփոփումը տուած է A. Meillet: Journal Asiatique 1902, p. 561—571
21. Փայտալազան ու փարուշան (Ուլինցոց [Ողմեցուօց] բարբառով:

- Բիւրակն 1899, թ. 1—2, 8, 19 («Կայծորիկ» ստորագրութեամբ):
22. Մանիսայիններ իրրեւ գաղթական իտալերդի: Բիւրակն 1899, էջ 402—405 («Կայծորիկ»):
23. Տէրտիմիք: Բանասէր 1 (1899) 74—77 («Կայծորիկ»):
24. Գնչուներէն հէքիթ մը նմանորութեամբ հայկականին: Բանասէր 1 (1899) 153—160:
25. Հայկական ծածկախօսութիւններ: Բանասէր 1 (1899) 246—249:
26. Ստուգարանութիւններ [իւրեմի, առոյզ, կրածիլ, նաժիլ]: Բանասէր 1 (1899) 250—252:
27. Հայերէն բնածայն եւ կրկնաւոր բառեր (630 բառի քննութիւն): ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 13 (1899) 202—207, 232—236:
28. Les explosives de l'ancien arménien, étudiées dans les dialectes modernes. Revue internationale de rhinologie, otologie, laryngologie et phonétique expérimentale. Extrait: Paris 1899, p. 20. Ամփոփում մը Հ. Յ. Տաշեան, ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1899, էջ 289—295:
29. Armenische Etymologien. Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, herausgegeben von L. von Patrubany. 1 (1899) 302—304.
30. Հայոց ծագումը եւ նախապատմական շրջանը: ՎՏԱԿ գրական-բանասիրական ժողովածու Գրիգոր Չանչեանի յիշատակին, խմբագրութեամբ Վ. Փափաղեանի: Թիֆլիս 1901, էջ 229—235:
31. Բարբառախօսութեան օրոշանները եւ մատենախօսութիւն «Եւրոպիոց դաւառաբարբառին»: Բանասէր 3 (1901) 76—82:
32. Մանկական բարբառ: Բանասէր 3 (1901) 3—28:
33. Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Մոսկուա-Վաղարշապատ 1902, էջ 381 [Էմիլեան ազգագրական ժողովածու. հատոր Գ]:
34. Հիւնթարալէյնեանի լեզուարանական գրութիւնը: Արարատ 35 (1902) 313—323 (արտատպ. Ղազիկեան Մատենագիտութիւն, էջ 1578—1584):
35. Մեր լեզուի տարրերը (հանրամատչելի յօդուած): Անդ, էջ 64—68 (իրրեւ շարունակութիւն թ. 30 յօդուածին):
36. Գրախօսակալ. Մանտլճեան, Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւններ: Վիեննա 1901: Անդ, էջ 343—345:
37. Հաւաքածոյ պօրտոնայ ուսմական անդիր գրականութեան. հաւաքեցին Հրաչեայ եւ Արմենուհի Աճառեան: Ազգագրական Հանդէս 9 (1902) 160—196:
38. Պալթու Ս. Հրեշտակապետը: Բանասէր 4 (1902) 218—224:
39. Հայոց Նոր Վիանները (ժողովրդական հրատարակութիւն): Կազմեցին Յ. Մանանդեան եւ Հ. Աճառեան:

Հատոր Ա. և Բ. Վաղարշապատ 1902, էջ 211 + 328:

40. Հայոց նոր Վիաները (1155—1843). գիտական հրատարակություն, բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատություն, բնագրական տեղեկություններով, և ձեռագրերի, նահատակների, յատուկ անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով. աշխատություններ Յ. Մանանդյանի և Հ. Աճառեանի:

Վաղարշապատ 1903, էջ ԻԾ + 800:

Բնագրերն են կցուած այն քննական տեղեկությունները, որոնք կը սկսին «Սոյն»ով, կը պատկանին Աճառեանին:

41. Lautlehre des Van-Dialekts. Zeitschrift für armenische Philologie (1903) 74—76, 121—138.

42. Խաղերէն և հայերէն և և է ձայները: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 17 (1903) 67—69:

43. Ձեռագրական սրբագրություններ Փառասոսի մէջ: Բանասէր 5 (1903) 183—196. 6 (1904) 97—112, 245—252. 7 (1905) 135—138, 317—320. 8 (1906), 67—81:

44. Մծրնայ Ս. Յակոբը Մասիսի Բրդերուն մէջ: Բանասէր 5 (1903) 61—62:

45. Գրախօսական. A. Meillet, Esquisse d'une Grammaire comparée de l'arménienne classique. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 17 (1903) 105—110:

46. Գրախօսական. Տ. Նաւասարդեանց, Բառագիրք Արարատեան բարբառի: Անդ, էջ 382—383:

47. Բնություն և համեմատություն Եղիկայ նորագիտ ձեռագրին: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 18 (1904) 33, 83, 113, 149, 161, 200, 237—239: Արտատպուած՝ Վիեննա 1904, էջ 7 + 110:

48. Առաջարկ մը մեր բանասէրներուն: Արարատ 37 (1904) 255—259:

49. Գրախօսական. Հ. Պետերսըն, Նպաստ մը հայ լեզուի պատմության: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 18 (1904) 335—336:

50. Նոր ձայնական օրէնք մը ՆԶ = Չ: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 19 (1905) 346:

51. Յուրաքանչեւ ձեռագրաց թարգմտ = Katalog der arm. Handschriften in Tabris. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 19 (1905)—23 (1909): Արտատպ. Վիեննա 1910, էջ 32 + 155:

52. Պատմություն Չինաց և Հնդկաց (Չիլիկիերեան, Պատմության Գրասարգրք: Թարգմտ 1905, էջ 7—19:

53. Բնականներու կոկորդական մնալը: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 19 (1905) 254:

54. Gutturales issues de semi-occlusives par dissimilation. MSL 14 (1906) 288.

55. (Մտուգարանականք). 1. Օ՛ն. 2. Չորեքշաբթի: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 20 (1906) 129—131:

56. Մտուգարանություններ (Բող. ճկոյթ, տղրուկ): Բանասէր 8 (1906) 105—107:

57. Գարբիէլ նահատակին ատթիւ: Անդ, էջ 105:

58. Հոյաստան և հարևան երկիրները: Արարատ 39 (1906) 761—765:

59. Պատմություն Հայոց նոր գրականության: Պրակ Ա. [Ընդհանուր տեսություն: Միթարեանք]: Վաղարշապատ 1906, էջ 1—104:

Բ. տղ. Բէյրութ 1939, էջ 110 (Համադրային Օրացոյց 1940. Յաւելուած Գ., նաև առանձին):

... — — Պրակ Բ. [Ոչ-Միթարեանք]: Նոր-Նախիջևան 1910, էջ 105—194 (նախնորար լոյս տեսած «Լոյս» շաբաթաթերթին մէջ 1910, Թ. 8—19): Նկատի առնուած են. 1. Գէորդ զպիր, 2. Սերովրէ Պատկանեան, 3. Գրիգոր պատուելի Փէշտալեան, 4. Յովհ. Միրզա Վանանչեյի, 5. Յարութիւն Վ. Ալամդարեանց. 6. Մեսրոպը Թաղիազեանց, 7. Սրապիոն Հէքիմեան:

... — — Պրակ Գ. [Արեւմտահայ գրական դէմքեր]: Նոր-Նախիջևան 1912: Աճառեան իր զրուածքներու ցանկին մէջ կը յիշէ այս պարզ իրրեւ տպուած 1912ին: Բայց կը թուի ինձ, թէ այս պարզ ամբողջութեամբ հրատարակ չէ ելած: Այս Պրակի մասերն ալ յօդուած առ յօդուած լոյս կը տեսնին «Լոյս» թերթին մէջ հետեւեւել չարքով. 1. Նահապետ Ռուսինեան (1911, Թ. 9—10), 2. Մկրտիչ Պէշեկաշեան (Թ. 11—14), 3. Պետրոս Գուրեան (Թ. 15, 16, 19, 20), 4. Յովսէփ Շիշմանեան (Մերենց, Թ. 45—47), 5. Գրիգոր Օսեան (1912, Թ. 1, 3, 5): Այս շարքին կը պատկանէին, (6.) Գարեգին եպ. Սրբանձտեանց, (7.) Տիգրան Սրբուհի Տիւար և (8.) Ռեթիս Պերպրեան, թերեւս նաև ուրիշներ: Այս 6—8 դէմքերու կենսագրությունները լոյս տեսան ապա էջմիածին ամսագրին մէջ 1950 և 1951 տարիներուն. տե՛ս վարը:

60. Խաղերէնը օ ունէ՞ր: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 21 (1907) 93—94:

61. Ս. Մեսրոպի և զերու զիւտի պատմության աղբիւրներն ու անոնց քննությունը: Փարիզ 1907, էջ 46:

62. Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուզի Հակածատության մէջ: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 22 (1908) 367—372. 23 (1909) 45—47, 148—153: Արտատպ.՝ Վիեննա 1909, էջ 45:

63. Հայերէն նոր բառեր նորագիտ Մնացորդաց զրոյ մէջ: Անդ, էջ 193—202: Արտատպ.՝ Վիեննա 1908, էջ 38:

64. Գրախօսական. Յ. Արթիւրեան, Տունկերը և անոնց հայերէն անունները: Անդ, էջ 379—381:

65. Հայերէն ստուգարանություններ: Անդ, էջ 120—125:

66. Պատմություն Եղիա քահանայի: Արարատ 41 (1908) 812—824. 52 (1909) 156—168, 230—283: Արտատպ.՝ Վաղարշապատ-Վիեննա 1908—1930:

67. Etymologies arméniennes. MSL 15 (1908) 242—245.

68. Յուրաքանչեւ ձեռագրաց նոր-Բայազէտ = Katalog der arm. Handschriften in Novo-Bayazet ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 23 (1909)—27 (1913): Արտատպ.՝ Վիեննա 1924, էջ 29 + 61:

69. Խ և Կ ձայներուն լծորդությունը: Անդ, էջ 159—160:

70. Classification des dialectes arméniens. Paris 1909, p. 88 + 1 carte (Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, 173). Հմմտ. Հանդ. Ամս. 23, էջ 314 և շար.:

71. Պօրսէն Կարին [1904]: Նոր-Նախիջևան 1909, մեծ 8⁰, էջ 29:

72. Նուիրակ և Շարապար բառերը: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 24 (1910) 119—120:

73. Recueil des mots Kurdes en dialecte de Novo-Bayazet. MSL 16 (1910) 349—383. Extrait: Paris, 1911.

74. Հայերէն ստուգարանություններ: Արարատ 43 (1910) 177—181, 268—271:

75. Պրոֆ. Մասի լեզուարանական նոր գրությունը: Անդ, էջ 441—450:

76. Հայ բարբառագիրություններ. ուրուագիծ և դաստարություններ հայ բարբառների (բարբառագիրական բարեկարգում): Մոսկուա-Նոր Նախիջևան 1911, էջ 306 [Էմիւնեան ազգագրական ժողովածու. հատոր Ը]:

77. Անյոզ բառեր: Յուշարձան (Վիեննա 1911), էջ 289—290:

78. Մի քանի սրբագրություններ Փառասոսի և Փարպեցու մէջ: Նորագիտ բառեր Սերէոսի մէջ: Արարատ 45 (1911) 225—231:

79. Հայկականք [1. Մի կորած աղբ. 2. Հեղահարություն. 3. Տներ. 4. Սոխած. 5. Այդուք]: Անդ, էջ 670—673:

80. Բնագրագրութեամբ (Bhagavadgītā) կամ Երանելու երգը: Թարգմանեց հնդկերէնից Փրանսերէնի համեմատության մը. Ա.: Արարատ 45 (1911) 53—63, 127—136 և ն: Արտատպ. Վաղարշապատ 1911, էջ 63:

81. Գրախօսական. Н. Мэррѣ, Грамматика чанскаго (пласкаго) языка. Արարատ, անդ, էջ 414—420. և Journal Asiatique 1911, p. 366 ss.

82. Հայ լեզուարանության անցիւղն ու ներկան: Ոստան 1911, էջ 37—43:

83. Յատուկ անուններ: Անդ, էջ 765—775:

84. Գրախօսական. Ն. Մաս, Մկրտություն Հայոց, Վրաց... Վաղարշապատ 1911: Անդ, էջ 941—942:

85. Հայկականք [1. Սղալի. 2. Պատրիկ. 3. Պայտպիտ Բաղեպ. 4. Ուլ]: Արարատ 46 (1912) 837—839:

86. Թոխարերէն և հայերէն: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 26 (1912) 37—40:

87. Թուրք պատմագիրներ: Անդ, էջ 271—275:

88. Հայերէնի ներդաշնակութեան աստիճանը թուարանական հաշուով:

Ոստան 2 (1912) 272—288: Ա. մասը նախ հրատարակուած Բանասէր 1899, տես Թ. 17:

89. Հարցականի ձևերը և շինարէնի մասնիկ մը հայերէնի մէջ: Ամէնու տարեկցոյցը 1912, էջ 136—137:

90. Գրախօսական. M. Maxudian, Le parler arménien d'Akn. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 26 (1912) 248—253:

91. — F. Kraeplitz, Studien zum Armenisch-Türkischen. Bulletin de la société de linguistique de Paris, 1912, p. 219—226.

92. Հայերէն դասական Բառարան: Թիֆլիս 1913, էջ 1 + 1141 [Էմիւնեան ազգագրական ժողովածու. հատոր Թ]:

93. Բնություն կրկնապիր Աղաթանգեղոսի: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 27 (1913) 1—20:

94. Խաղերէնը երկայն ձայնաւոր ունէ՞ր: Անդ, էջ 491—496:

95. Մի քանի սրբագրություններ հայ մատենագիրներու մէջ: Արարատ 47 (1913) 1142—1150:

96. Հ. Սերովրէ Տէրվիլեան իրրեւ հայ լեզուարան: Թէոքիկ, Ամէնու Տարեկցոյցը. 1914, էջ 153—160:

97. Տիմոթէոս Կուզ և Ս. Գրքի նորարար թարգմանություններ: Շողակաթ. Ս. էջմիածնի հայագիտական ժողովածու: Վաղարշապատ 1913, էջ 1—22:

98. Նամակ խմբագրություն [ի մասին Գաւառական Բառարանի տպագրության]: Արարատ 49 (1914) 279—281:

99. Նամակ խմբագրության [Պատասխան մը Ն. Մասի]: Արարատ 1914, էջ 281—283:

100. Հայկականք: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 28 (1914) 563—566:

101. Տաճկահայոց հարցի պատմությունը: Նոր-Նախիջևան 1915 (ինձ անմատչելի):

102. Աղաթանգեղոսի խոսոյցը բառը: Արարատ 49 (1915) 223—224:

103. Երուանդ Շահալիզ (աշխատակցություններ ** և Ս. Չաթարաշեանի): Նոր-Նախիջևան 1917 (ինձ անմատչելի):

104. Յառաջարան [Գարեգին քահ. Յ. Կիրակոսեանի] Պարսկերէն-հայերէն Բառարանի: Թեհրան 1933, էջ Է—Ժ. ստորագրուած «1919 յուլիս 25 նոր-Ջուղա»:

105. Հոյաստան. աշխարհագրական թղթախոյ: Թեհրան 1919, էջ 13 + 15 բարտ:

106. Հայկականք: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 35 (1921) 122—124:

107. Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրություններ մէջ: Հատոր Ա. Վենետիկ 1913—1922, էջ 221. արտատպուած՝ Բազմալէպի 1913—1922 տարիներէն:

107բ. — — Հատոր Բ. անդ, 1926, էջ 312. արտատպուած Բազմալէպի 1923—1926 տարիներէն:

108. Գրիգոր Մաղիսաբոսի «Մրգուզ փանաք» լուծումը: ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 37 (1923) 241—256:

108p. «Հանդէս Ամսօրեայ»ի խմբագրութեան:
Անդ, էջ 65—69:

109. Etymologies arméniennes. 1. arm. paj. 2. pašar. Revue des Etudes Arméniens 4 (1923), No. 3. p. 7—8.

110. Գրախօսական. Պրոֆ. Ն. Մանի վերջին աշխատութիւններէն:
Նորք... հանդէս 4 (1924 Երևան) 307—310:

111. Նոր հրատարակութիւններ Հիթիթիներէ մասին:
Անդ 5 (1925) 389—393:

112. Բուզանդի սիւս բարը:
Հ. Ս. Ս. Հ. Պետական Համալսարանի դիտական Տեղեկագիր 1 (1935) 169—170:

113. Գլխաւորները և թուամարկները կրօնը:
Անդ, էջ 86—92: Նոյնը անդրիերէն թարգմանութեամբ:

114. Gyorans and Tumaris (a newly found secret Religion in Persia).
Անդ, էջ 93—98:

115. Քննութիւն Նոր-Նախիջևանի (Սրբմի) բարբառին:
Երևան 1925, էջ 464 (ազակետի): Տպուած 50 օրինակ:

116. Պարսկական հատմանը:
Երևան 1925, էջ 40 (ազակետի): Բ. տպ. 1937:

117. Ձեռագրական սրբագրութիւններ հայ մատենագիրներէ մէջ:
Երևան 1926, էջ 84 (ազակետի):

118. Հայերէն արձագանքային բառարան Ա.—Է. հատոր:
Երևան 1926—1935 (Ա.—Զ. հատոր ազակետի), ընդ ամէնը 8-344 էջ է. հատորը տպագրուած է, էջ 210:

119. Վաւերագրեր հայ-պարսկական յարաբերութեանց մասին: Ընդօրինակեց, տառադարձեց և թարգմանեց Հ. Աճառեան:
Երևան 1927, էջ 94 (ազակետի, տպուած 40 օրինակ):

120. Քննութիւն Մարազայի բարբառին:
Երևան 1926—1930, էջ 456 (ազակետի, տպուած 50 օրինակ):

121. Հայոց զբերը:
Վիեննա 1928, էջ 495 + 5 տախտակ: Նախնարար լցու տեսած, այլ և այլ վերնագիրներով, «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ 1900—1915 և 1921—1927 տարիներուն:

122. Ռուս-հայերէն բառարան շինարարական կառուցութեանը:
Երևան 1928 (ինձ անմատչելի):

123. Գրաբարի ծագակարգը:
Երևան 1931, էջ 152 (ազակետի): Բ. տպ. 1936, էջ 69:

124. Իրն-ի բառուտա Հայոց մասին:
Երևան 1931, էջ 39 (ազակետի): Բ. տպ. 1940, էջ 49:

125. Գրաբարի ուսուցիչ (դասագիրք).
Երևան 1935 (ինձ անմատչելի):

126. Քննութիւն Ազուլիսի բարբառին:
Երևան 1935, էջ 400 (ազակետի):

127. Քննութիւն Նոր Զուղայի բարբառին:
Երևան 1935—1940 (ինձ անմատչելի):

128. Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց թեզանի = Katalog der arm. Handschriften in Teheran.
ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 49 (1935) 307—315, 393—408: Արտատպ. Վիեննա 1936, էջ 6 + 17:

129. Կարծիք իմ [ի մասին Արդար Պոյադատի «Սալ-զերէն լեզվի բանալին» գործին]:
Երևան 1935, էջ 6—9. զրարար, էջ 6—Ը, աշխարհարար թարգմանուած:

130. 1. Հայ. խոյց. 2. սրահ. դաշն:
Տօնագիրք Ն. Մանի, 1935, (ուս.) էջ 125: Հմմտ. Արմատ. Բառարան, է. էջ 145—146:

131. Etymologie du mot arm. melc (մեղծ):
Mélanges linguistiques offerts à Holger Pedersen. Copenhagen 1937, p. 125—126.

132. De l'affinité du Grec et de l'Arménien.
Mélanges E. Boissacq I (Bruxelles 1937) 3—4.

133. Լեզուի համաստեղութիւնը:
Սրան 9 (1935) 154—155:

134. Մարբանը Հայերի մասին (յոյն բնագիրն և թարգմ.):
Երևան 1940 (ինձ անմատչելի):

135. Հայոց լեզվի պատմութիւն:
Երևան, Մասն Ա., 1940, էջ 357: Մասն Բ. 1951, էջ 19 + 608: Ա. մասէն այլ և այլ զլուխներ լցու տեսած էին կանխաւ Սրան ամսագրին մէջ:

136. Քննութիւն սլոյսահայ բարբառին:
ՀԱՍԹ Պետ. Համալսարանի դիտական աշխատանքներ, 19 (1941) 19—250. արտատպուած՝ Երևան 1941, էջ 234:

137. Աղուանից զբերը:
Տեղեկագիր, 1941 (ինձ անմատչելի):

138. Հայոց անձնանունների բառարան, Ա.—Գ. հատոր:
Երևան 1942—1948, ընդ ամէնը 2748 էջ: Ե. վերջին հատորը ինձ անմատչելի:

139. Ֆերդուսին Հայերի մասին:
Երևան 1942:

140ա. Երեք հարց Մեկրոպեան սյրուրենի շարքը:
Էջմիածին ամսագիր 3 (1945), թ. 1, էջ 48—55:

140բ. Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ:
Սեւան սրբրերագիր 1 (1946) 81—88 (հանուած «Հայոց լեզվի պատմութեանէն»):

141. Վերջնական հայերէն:
Երևան 1946. արտատպուած Հայոց լեզվի պատմութեանէն (Բ. հատոր, 65—75):

142. Հայկականք Ա.—Գ. (ինձ անմատչելի):

143. Հայկականք Գ.—Ե.:
Հայկական ՍՍԽ Գիտութիւնների ակադեմիայի Տեղեկագիր 1 (1946) 1, էջ 31—35. 6. էջ 21—34:

144. Քննութիւն Համէլէնի բարբառին:
Երևան 1947, էջ 272:

145. Ողջոյնի խօսքը:
Էջմիածին ամսագիր, 1950, թ. 11—12, էջ 6:

146. Յայտնի մանկավարժ Ռեթէս Պերպերեան (ծննդեան 100ամեակի առթիւ):
Անդ, թ. 12—12, էջ 64—69:

147. Գարեգին եղ. Սրբանձտեանց:
Անդ, թ. 5—6, էջ 29 և շար.:

148. Տիկին Սրբուհի Տիւար:
Անդ, 1951, թ. 1—3, էջ 41—45:

149. Երոստեանի փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ:
Վիեննա 1951, էջ 8 + 185: Արտատպուած՝ Հանդ. Ամս. 1947—1949 տարիներէն:

150. Գրախօսական. Գարեգին Ա. կաթողիկոսի Յիւստակարանք ձեռագրաց:
Էջմիածին 1952, թ. 1, էջ 46—48:

151. Իմ լիակատար Գերականութիւնը (զեկուցում):
Սորհրդոյնի Հայաստան 1952: Ասիէ՝ Այսօր (Պարիս) 1952, թ. 522—526:

152. Լիակատար Գերականութիւն Հայոց լեզվի, համեմատութեամբ 562 լեզուների (ծրագրուած Ա.—ԺԲ. հատոր):
Հատոր Ա. Երևան 1952, էջ 495:

153. Քննութիւն Առախիլի բարբառին:
Երևան 1953, էջ 293:

154. Մատթէոս Ուոհայեցի:
Հանդ. Ամս. 1953, էջ 350—359:

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐ

1. Բազուից Պարսկաստան:
2. Հայ լեզուարանական մատենագիտութիւն:
3. Հաւաքածոյ Պոլսահայ անգիր բանահիւսութեան:
4. Պատմութիւն հայ գաղթականութեան:
5. Հայոց պատմութիւն՝ հիւսուած ընդհանուր պատմութեան հետ:
6. Ս. Մեկրոպեան և Հայոց զբերի զիտը:
7. Կարապետ Արեւելիցի (մանր մատենագիր):
8. Քննութիւն Կիլիկիոյ բարբառին:
9. Հայ տեղանունաց բառարան:
10. Հայտնի (հաւաքածոյ հայերէն արձանագրութեանց՝ սկիզբից մինչև Ռ [1550] թիւը):
11. Մանր երկեր:
12. Դիւցազնի բարբառին:
Ինձ ցոյց տուած էր այս աշխատութիւնը, մեծ ճաճալ լայնափոր հատոր մը:
Թ. 1—11 առած և՛ մատենանի ինքնագիր Յուլյակէն, զետեղուած Արմատական Բառարանին Զ. հատորին վերջը:
Կը յուսանք թէ այս անտիպներն ալ լցու պիտի տեսնեն իրենց կարգին:

GERARD GARITTE, La Narratio de rebus Armeniae. Edition critique et commentaire. Louvain 1952, 8°, XLIV—483. Fr. b. 700.— [Corpus scriptorum christianorum orientaliolum, vol. 132. Subsidia t. 4.]

F. Combefis, Patrum Bibliothecae novum auctarium, II (Paris 1648), 267—298 հրատարակած էր պատմական գրուածք մը, յոյն բնագրով և լատիներէն թարգմանութեամբ, զոր անուանած էր Naratio de rebus Armeniae. Այս գրութեան լատիներէն թարգմանութիւնը ապա ներս առնուած է Maxima Bibliotheca veterum Patrum հրատարակութեան մէջ XII (Lyon 1677) 814—817, իսկ A. Gallandi, Bibliotheca veterum Patrum, XIV (Վենետիկ 1781), 269—276 (վերագրուած Փիլիպոս միայնակեացի) և Migne, Patrologia Graeca 127 (Paris 1864), 885—900 (Gallandiի հրատարակութեանէն, վերագրուած Փիլիպ. միայնակեացի) և 132 (1864), 1237—53 (Combefisի հրատարակութեանէն, բայց վերագրուած Սահակ Կաթողիկոսի) տունին նոյնը յոյն բնագրով և լատին թարգմանութեամբ:

Գրուածքը երկու մասէ կը բաղկանար. Διήγησις ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀρχαίου Γρηγορίου μὲχρι τοῦ νῦν («Պատմութիւն անդառնի յաւուրց Ս. Գրիգորի մինչև զայսօր ժամանակի») այսինքն 700, և 2. Καθολικοί τῆς Ἀρμενίας և Βασίλεις Ἀρμενίας («Կաթողիկոսք Հայոց աշխարհին» և «Իշխանք Հայոց»):

Կոմբեֆիս գտած է գրուածքներս Պարիսի gr 900 ձեռագրին մէջ, որ կը պարունակէր վրիպակ ընթերցուածներ: Մանթի էր երկրորդ օրինակ մը Վատիկանի ձեռագրաց մէջ. Հ. Գեյցեր և Յ. Մարիուարտ մտադիր էին նոր հրատարակութիւն մը տալ բազուատութեամբ այս ձեռագրին: Այժմ G. Garitte ի դրուի կը հանէ այս քննական հրատարակութիւնը յեցած երեք ձեռագիրներու վրայ, որոնք են. Պարիսի gr. 900, թղ. 144բ—149բ (= C), Վատիկանի gr. 1455 (= A). ասիէ Վատիկանի Ottob. gr. 77. և Վատիկ. gr. 1101 (= B): Ձեռագիրներու մասին էջ 8—15: Վերակազմուած բնագիրը (էջ 26—47) բաժնուած է 150 հատուածներու և է ընդամենը 390 տող:

«Կաթողիկոսք Հայոց աշխարհին» և «Իշխանք Հայոց» բաժնիները, որոնք կը գտնուին միայն Պարիսի gr. 900 ձեռագրին մէջ (թղ.